

AMENINȚĂRI HIBRIDE LA MAREA NEAGRĂ – IDENTIFICAREA VULNERABILITĂȚILOR GEOGRAFICE ȘI ECONOMICE ALE SPAȚIULUI MARITIM AL ROMÂNIEI –

Căpitan comandor instr. sup. drd. ing. Valentin-Costinel TOTIR

Universitatea Națională de Apărare „Carol I”

Comandor (r.) prof. univ. dr. Ion CHIORCEA

Academia Navală „Mircea cel Bătrân”

10.55535/GMR.2024.1.5

With no clear evidence of its origin, hybrid warfare is a worldwide phenomenon, its effects having worldwide reverberations. Characterised by a very high adaptability and flexibility of the methods and procedures used, as well as the continuous expansion of the target audience or the area of coverage, hybrid warfare is not a new concept in human history. Overshadowed by the much higher degree of destruction and the very large number of human victims – specific to conventional war – unconventional actions – an integral part of hybrid war – often go unnoticed, but their effects are felt in all areas of human society existence. Today, the annexation of Crimea and the invasion of Ukraine by the Russian Federation are classic examples of hybrid warfare, characterised by true intentions concealment along with the fact that special operations forces experience and support allowed ethnic Russian communities to organise paramilitary groups with the aim of creating an ambiguous and insecure environment on Ukraine’s territory.

Furthermore, these events forced NATO leaders to identify and implement measures to limit and reduce Russian Federation possibilities to apply a similar strategy against the Black Sea or Baltic Sea member states. Analysing in detail the Russian hybrid actions major impact in the maritime environment, materialised both by the two parties’ state borders modification and the Russian Federation Exclusive Economic Zone expansion to the detriment of Ukraine, this paper aims to identify geographical and economic vulnerabilities in the Black Sea, the exploitation of which can result in the weakening of the south-eastern flank of the North Atlantic Alliance. Moreover, the present study’s results will represent the basis of a further analysis that will highlight the optimal measures for their reduction.

Keywords: hybrid warfare; hybrid maritime warfare; hybrid threats; hybrid maritime threats; maritime vulnerabilities;

INTRODUCERE

Beneficiind de sprijinul comunităților de etnie rusă, acțiunile hibride ale Federației Ruse au avut scopul comun de a paraliza procesul ucrainean de luare a deciziilor prin crearea unui mediu ambiguu și prin disimularea adevăratelor intenții. Mai mult, experiența și sprijinul forțelor pentru operații speciale au permis comunităților de etnici ruși să organizeze grupări paramilitare și să livreze informații privind disponerea celor mai importante capacități convenționale, în scopul descurajării unei intervenții străine în sprijinul forțelor armate ale Ucrainei (Murphy, Hoffman, Schaub, 2016, p. V; English Abstract).

Folosirea de către Federația Rusă a tehnicilor specifice războiului hibrid pe durata întregului conflict cu Ucraina a avut un impact major asupra mediului de securitate din Europa, cu reverberații la nivel mondial.

Astăzi, există actori statali și non-statali care provoacă națiunile, instituțiile și companiile private printr-o gamă largă de activități deschise și ascunse care vizează vulnerabilitățile lor. Atât NATO, cât și Uniunea Europeană se referă la acestea drept „amenințări hibride”, iar domeniul maritim s-a dovedit a fi deosebit de vulnerabil.

Termenul *hibrid* se referă la acele acțiuni care pot fi conduse de orice stat, dar și de o varietate de actori non-statali. Acestea implică activități și acțiuni multi-modale care pot fi desfășurate de unități separate sau chiar de aceeași unitate, dar sunt, în general, dirijate și coordonate la diferite niveluri, în întreg spațiul de luptă, pentru a obține efecte sinergice în plan fizic și psihologic.

În esență, aspectul cheie al amenințărilor hibride este „încețoșarea și amestecarea” deliberată a tipurilor de forme organizatorice adversare, tipurilor de arme și tactici folosite, aflate la limita sau în afara cadrului legal, îndreptate către ținte militare sau civile, cu scopul dublu de a slăbi capacitatea de rezistență a adversarului și de a crea un avantaj pentru forțele proprii sau aliate.

Aspectul cheie al amenințărilor hibride este „încețoșarea și amestecarea” deliberată a tipurilor de forme organizatorice adversare, tipurilor de arme și tactici folosite, aflate la limita sau în afara cadrului legal, îndreptate către ținte militare sau civile, cu scopul dublu de a slăbi capacitatea de rezistență a adversarului și de a crea un avantaj pentru forțele proprii sau aliate.

Dimensiunea maritimă a vulnerabilității statelor cu deschidere la mare a primit o atenție necorespunzătoare, în special în răspunsul în curs de dezvoltare al NATO la amenințările hibride. Există porturi și alte zone de coastă cu populație filorusă care, la un moment dat, ar putea reprezenta un punct de inițiere a unor tulburări care să afecteze siguranța și securitatea națională.

Specific mediului maritim, printre vulnerabilitățile care pot fi exploatate de un posibil adversar se regăsesc disputele latente cu privire la apele teritoriale care au implicații în stabilirea drepturilor de pescuit, în special, și de exploatare a mediului maritim, în general.

Lucrarea de față își propune să analizeze zona de responsabilitate a României la Marea Neagră și să identifice o serie de vulnerabilități geografice și economice care, exploatate eficient, ar putea afecta nivelul de securitate al țării. Mai mult, marea poate fi caracterizată ca un teatru în care ar putea predomina acțiunile hibride, pentru contracararea cărora este necesară o analiză judicioasă a acestor vulnerabilități, subiect ce poate constitui elementul central al unui demers științific ulterior, al cărui rezultat să se concretizeze în identificarea unor răspunsuri potențiale pentru a reduce riscurile și a crește reziliența statelor riverane unei mări închise sau semiînchise.

În îndeplinirea scopului acestui demers științific, considerăm că este necesară înțelegerea particularităților războiului hibrid în mediul maritim, precum și conștientizarea faptului că particularitățile geografice și importanța economică a resurselor Mării Negre, negestionate corespunzător, se transformă în vulnerabilități care se pot materializa în amenințări hibride la adresa securității și siguranței statului.

AMENINȚĂRI MARITIME HIBRIDE

Realizând de foarte timpuriu că lupta pentru supraviețuire ca individ sau ca specie este guvernată de violență, societatea umană a înțeles importanța stabilirii și impunerii unui cadru normativ care să reglementeze atât viața în interiorul comunității, cât și relațiile dintre acestea. În sensul cel mai larg, aceste norme pot fi definite ca *politică*, variind de-a lungul istoriei în funcție de transformările umanității, scopul principal fiind de a crea acea armonie necesară conviețuirii în liniște și pace. Orice factor perturbator la adresa acestei armonii,

urmat de eșecul politicii de a recrea starea de echilibru anterioară, conduce la o manifestare violentă a luptei pentru supraviețuire. Astfel a apărut războiul, care nu este altceva decât „o continuare a politicii, cu alte mijloace” (Clausewitz, 2007, p. 28), caracterizat de „masacrul oamenilor care nu se cunosc, în avantajul oamenilor care se cunosc, dar care nu se vor masacra” (Citatepedia®.ro, 2005, p. 1). Având trăsături cameleonice (Clausewitz, p. 30), evoluția și transformarea războiului se sincronizează cu evoluția societății umane, fiecare aspect al vieții fiind influențat și influențând, la rândul său, acest fenomen complex și violent. Astfel, dacă în trecut termenul de război desemna strict confruntarea militară – armata este singurul „organism specializat pentru purtarea războiului” (Duțu, Moștoflei, Sarcinschi, 2003, p. 3) –, în prezent, asistăm la folosirea acestui termen în diferite domenii, ca cel tehnologic, informațional, economic, energetic etc., în care ponderea instrumentului militar este mică, adesea ne semnificativă sau chiar nulă.

În consecință, majoritatea experților și a dicționarelor oferă definiții complexe din care reiese varietatea domeniilor în care se poate manifesta războiul (Cambridge Dictionary, 1999; Merriam-Webster’s Dictionary, 2011). De asemenea, în efortul de a elabora o definiție care să cuprindă toate aspectele și nuanțele generate de avansul tehnologic sau de transformările spirituale ale societății, precum și de provocările derivate din acestea, au apărut noi concepte, ca *războiul de tip nou* (Kaldor, 2012, p. 1), *războiul de generația a IV-a (4GW)* (Echevarria, 2005, p. 1), *războiul neliniar* (Schnaufe, 2017, p. 20) sau *războiul hibrid* (Hoffman, 2007, p. 28), lucrarea de față concentrându-se pe definirea și înțelegerea acestui ultim termen, în general, și pe *războiul maritim hibrid*, în particular.

Generalități

Complexitatea acțiunilor militare și multitudinea de efecte care se resimt în tot mai multe domenii ale societății umane, generate atât în perioada de pregătire (modelare/competiție), cât și în cea de execuție a acesteia, au drept consecință apariția dificultăților de a enunța o teorie sau o definiție cuprinzătoare și acceptată la scară largă a noului tip de război cu care se confruntă omenirea. Din multitudinea de termeni care definesc acest tip nou de conflict, vom analiza în continuare *războiul*

Complexitatea acțiunilor militare și multitudinea de efecte care se resimt în tot mai multe domenii ale societății umane, generate atât în perioada de pregătire (modelare/competiție), cât și în cea de execuție a acesteia, au drept consecință apariția dificultăților de a enunța o teorie sau o definiție cuprinzătoare și acceptată la scară largă a noului tip de război cu care se confruntă omenirea.

Specific mediului maritim, printre vulnerabilitățile care pot fi exploatate de un posibil adversar se regăsesc disputele latente cu privire la apele teritoriale care au implicații în stabilirea drepturilor de pescuit, în special, și de exploatare a mediului maritim, în general.

„Vulnerabilitățile pot fi rezultatul unui cumul de factori, inclusiv memoria istorică, legislația, practicile vechi, factori geostrategici, polarizarea puternică a societății, dezavantaje tehnologice sau diferențierile ideologice. Dacă interesele și scopurile acțiunilor hibride nu sunt atinse, situația poate escalada într-un război hibrid, în care rolul armatei și violența vor crește semnificativ”.

hibrid, în încercarea de a identifica acea definiție care să acopere întreg spectrul de acțiuni și amenințări ale căror efecte au reverberații multilaterale, scopul central al acestora fiind acela de a crea condițiile cele mai avantajoase la negocierile de încetare a conflictului.

În momentul introducerii termenului de război hibrid, Frank Hoffman îl definește ca fiind acel război care „încorporează o varietate de moduri diferite de război, inclusiv capacități convenționale, tactici și formațiuni neregulate, acte teroriste, inclusiv violență și constrângere fără discernământ și tulburări de natură criminală (Hybrid Wars incorporate a range of different modes of warfare including conventional capabilities, irregular tactics and formations, terrorist acts including indiscriminate violence and coercion, and criminal disorder)” (Hoffman, 2007, p. 21). În aceeași idee a complexității amenințărilor hibride, acestea sunt definite ca „metode și activități care vizează vulnerabilitățile adversarului. Vulnerabilitățile pot fi rezultatul unui cumul de factori, inclusiv memoria istorică, legislația, practicile vechi, factori geostrategici, polarizarea puternică a societății, dezavantaje tehnologice sau diferențierile ideologice. Dacă interesele și scopurile acțiunilor hibride nu sunt atinse, situația poate escalada într-un război hibrid, în care rolul armatei și violența vor crește semnificativ” (Hybrid CoE Working, 2019, p. 11). Analizând cele două definiții, putem conchide că gama largă și variată a metodelor folosite pentru exploatarea diverselor vulnerabilități ale unei entități adverse pentru atingerea obiectivelor, precum și iminența unui conflict armat, în eventualitatea în care efectele tacticilor neconvenționale nu converg către îndeplinirea scopului întregii acțiuni, evidențiază rolul deosebit de important pe care instrumentul militar îl are în menținerea parametrilor ecuației de securitate la nivel statal, regional și global.

Rolul major al componentei militare a fost accentuat și în cadrul summitului NATO din 2014, desfășurat în Țara Galilor, prin sublinierea faptului că acțiunile fățișe sau sub acoperire îndeplinite de militari, coordonate cu acțiunile paramilitare și civile, sunt întreprinse într-un design integrat (North Atlantic Treaty Organization, 2014). De aici putem deduce că războiul hibrid tinde să împrumute elemente ca planificarea acțiunilor, analiza și designul operațional, specifice războiului convențional. Totodată, ca răspuns la aceste acțiuni, au fost identificate o serie de măsuri, ca „îmbunătățirea comunicării

strategice, dezvoltarea scenariilor de exerciții în lumina amenințărilor hibride și consolidarea coordonării dintre NATO și alte organizații, în conformitate cu deciziile relevante luate, în vederea îmbunătățirii schimbului de informații, consultărilor politice și coordonării dintre statele majore ale armatelor țărilor membre” (Ib.).

Importanța războiului hibrid nu a fost sesizată și analizată numai de țările membre ale NATO, aceste tehnici și proceduri fiind întrebuintate cu succes de Federația Rusă în conflictele din Georgia și, mai recent, cu Ucraina. Influențată major de conflictele din Cecenia, gândirea militară rusească a înțeles că fuziunea tacticilor militare neconvenționale cu războiul informațional (Informational Warfare/IW) și operațiile psihologice (Psychological Operations/PSYOps) sunt foarte greu de contracarat. Drept urmare, liderii militari de la Moscova au folosit conflictele din 2008, 2014 și 2022 pentru a valida teoria conform căreia angajarea coordonată, integrată și sincronizată a forței militare convenționale cu cea a unităților neregulate poate fi folosită ca instrument de politică externă, demonstrând în același timp că, la nivel strategic, câștigurile ar putea fi obținute cu un cost redus pe termen lung (Murphy, Schaub, 2018, pp. 2-3). Se poate ușor constata că, și în acest caz, războiul hibrid este perceput ca o amenințare complexă, rezultată din îmbinarea acțiunilor forțelor militare cu cele ale altor structuri și entități ale căror efecte sinergice ținesc nu numai armata adversă, dar și societatea civilă în scopul destabilizării și divizării susținerii efortului de război.

În aceeași notă, în doctrina care îi poartă numele, șeful Statului Major Rus, generalul Valeri Gherasimov, definește războiul hibrid ca fiind o combinație de „factori militari, tehnologici, informaționali, diplomatici, economici, culturali și alte tactici implicate pentru atingerea obiectivelor strategice” (Islam, 2021, p. 1). Din enumerarea tuturor factorilor implicați în Doctrina Gherasimov, se poate eronat deduce că ponderea instrumentului militar este redusă. Cu toate acestea, una dintre cele mai importante inovații pe care le aduce generalul rus este aceea că acțiunile militare sunt și vor fi cruciale în îndeplinirea obiectivelor, adevărata provocare constând în identificarea metodelor optime de implicare a mijloacelor militare, care nu mai pot acționa independent de cele non-militare, obiectivele de nivel strategic neputând fi atinse fără conjugarea eforturilor celor două structuri.

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

În doctrina care îi poartă numele, șeful Statului Major Rus, generalul Valeri Gherasimov, definește războiul hibrid ca fiind o combinație de „factori militari, tehnologici, informaționali, diplomatici, economici, culturali și alte tactici implicate pentru atingerea obiectivelor strategice”.

Războiul hibrid este „o exploatare a tandemului de situații favorabile și nefavorabile de către un potențial adversar, prin susținerea și ameliorarea situațiilor nefavorabile până la reușita evenimentului negativ cu impact social major”.

În contextul abordării războiului hibrid de către Federația Rusă și fiind stat membru al NATO, gândirea militară românească a abordat, de asemenea, acest concept din dorința de a înțelege pe deplin provocările generate de un mediu de securitate complex și ambiguu, în care liderii militari sunt nevoiți să ia decizii pe baza unor informații nesigure și, adesea, insuficiente. În consecință, în accepțiunea unor specialiști, războiul hibrid este „o exploatare a tandemului de situații favorabile și nefavorabile de către un potențial adversar, prin susținerea și ameliorarea situațiilor nefavorabile până la reușita evenimentului negativ cu impact social major” (Roman, 2022, p. 83). În continuare, este definit succesul acestui eveniment negativ care se concentrează „nu numai pe producerea de pagube și exploatarea oportunităților, ci mai degrabă pe destabilizarea societății în ansamblu, creând ambiguitate cu scopul de a periclita contracararea efectelor manifestărilor negative de tip hibrid și, implicit, întregul proces decizional” (Ib.).

În **concluzie**, indiferent de modul de definire a războiului hibrid, nu se remarcă diferențe majore conceptuale generate de statutul de stat singular sau membru al unei alianțe sau de apartenența la sistemul militar sau civil. Analizând literatura de specialitate, putem observa că majoritatea definițiilor gravitează în jurul ideii de *obținere a unui avantaj major la nivel strategic, operativ sau tactic prin acțiuni coordonate ale autorităților civile și militare ale statului, concomitent cu implicarea unor actori non-statali*.

De asemenea, acoperind aproximativ toate aspectele vieții societale (Stanciu, 2016, pp. 13-15), acțiunile hibride își fac resimțite efectele și în toate mediile specifice acțiunilor militare, de la cele mai recente, cum ar fi cosmic și cibernetic, la cele tradiționale, terestru, aerian și maritim, particularitățile acestuia din urmă fiind analizate în secvența următoare a acestui demers științific.

Particularitățile amenințărilor maritime hibride

Costurile reduse pe care le implică transporturile maritime reprezintă atât un avantaj, cât și un dezavantaj al mediului maritim. Pe de o parte, avantajul este generat de înțelegerea importanței menținerii libertății de navigație pe mările și oceanele lumii, concretizată în semnarea a numeroase convenții internaționale în care majoritatea statelor sunt părți semnatare, pe de altă parte, periclitarea liniilor de comunicații

maritime a avut și va avea un impact major asupra economiei unui stat, indiferent dacă acesta are sau nu ieșire la Oceanul Planetar.

Importanța protejării mediului maritim și necesitatea reducerii vulnerabilităților specifice acestuia, în special în fața amenințărilor hibride, constituie un punct important pe agenda NATO și a UE. Astfel, în declarația comună de la Varșovia, din 8 iulie 2016, a reprezentanților acestor organizații, se subliniază necesitatea contracarării amenințărilor hibride. Una dintre metodele identificate pune accentul pe lărgirea și adaptarea cooperării pe mare, în special pentru reducerea fenomenului imigraționist, prin încurajarea rezilienței statelor membre din flancurile estic și sudic și prin proiecte în diverse domenii, scopul comun fiind de a consolida capacitatea maritimă (NATO, 2016).

Generarea unui răspuns adecvat la orice tip de amenințare presupune, în primul rând, identificarea acelei amenințări și a modului în care aceasta poate afecta negativ unul sau mai multe state. Astfel, în perspectiva contracarării amenințărilor hibride din mediul maritim, este necesară analiza acestuia prin prisma vulnerabilităților care pot fi exploatare. În urma studierii literaturii de specialitate, am constatat că cele mai multe acțiuni hibride se concentrează pe ambiguitatea unor prevederi ale tratatelor și convențiilor internaționale, pe mediul cibernetic, pe mijloacele și instalațiile de suprafață sau submarine, precum și pe sistemul de transport maritim.

Cele mai exploatare vulnerabilități care rezidă în ambiguitatea tratatelor și convențiilor internaționale sunt cele legate de delimitarea apelor teritoriale, a zonei contigue sau a zonei economice exclusive, precum și de reglementarea tranzitului prin strâmtori. Din perspectiva mijloacelor și instalațiilor maritime, amenințările hibride se concentrează pe cabluri submarine de comunicații, majoritatea lipsite chiar și de o protecție de bază, deși sunt *responsabile* de traficul a peste 97% din comunicațiile intercontinentale (Center for International Maritime Security, 2018). Transportul maritim poate fi puternic afectat fie de perturbarea funcționării sistemelor tehnologice de la bordul navelor, fie de gradul de funcționare a instalațiilor și facilităților portuare, iar exploatarea vulnerabilităților din mediul cibernetic, omniprezent în societate, își face resimțite efectele în toate domeniile de activitate conexe sau nu mediului maritim.

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Cele mai multe acțiuni hibride se concentrează pe ambiguitatea unor prevederi ale tratatelor și convențiilor internaționale, pe mediul cibernetic, pe mijloacele și instalațiile de suprafață sau submarine, precum și pe sistemul de transport maritim.

Criza energetică, determinată de dependența de importul de gaze din Federația Rusă, a forțat statele membre ale UE să identifice noi surse de aprovizionare. În lipsa unor conducte submarine de transport al produselor petroliere, fluxul de gaze naturale lichefiate (GNL) și alte produse petroliere este dependent de navele de transport și instalațiile de descărcare pe uscat, majoritatea acestora fiind proprietatea unor operatori economici.

Mai mult, spațiul maritim poate fi afectat de acțiuni hibride, planificate sau nu, desfășurate în teritoriul unui stat, departe de litoralul acestuia. Un exemplu în acest sens este reprezentat de închiderea, în 2007, a liniei de feribot dintre portul estonian Sillamae și portul finlandez Kotka prin refuzarea autorizației de tranzit a apelor teritoriale rusești de către nava Vironia. Cel mai probabil, refuzul autorităților rusești a fost determinat de revolta locuitorilor de etnie rusă din capitala Finlandei, cauzată de mutarea monumentului din bronz al Soldatului Sovietic din Tallin (Center for International Maritime Security, 2020). Această acțiune a avut ca efect imediat creșterea nemulțumirii în rândul populației și scăderea încrederii în autorități, putând genera în timp efecte negative asupra securității naționale, fiind unul dintre obiectivele cel mai des urmărite de acțiunile hibride.

Criza energetică, determinată de dependența de importul de gaze din Federația Rusă, a forțat statele membre ale UE să identifice noi surse de aprovizionare. În lipsa unor conducte submarine de transport al produselor petroliere, fluxul de gaze naturale lichefiate (GNL) și alte produse petroliere este dependent de navele de transport și instalațiile de descărcare pe uscat, majoritatea acestora fiind proprietatea unor operatori economici. În plus, explorarea gazelor și petrolului în estul Mediteranei și transbordarea lor pe mare sunt, în cea mai mare parte, atributul mediului privat de afaceri. Toate acestea cresc gradul de vulnerabilitate a lanțului de aprovizionare cu energie, amenințările hibride fiind concentrate împotriva entităților comerciale care explorează, extrag și expediază aceste mărfuri, fie din cauza intereselor, diferite uneori, ale acestora față de cele ale statului, fie din cauza lipsei de pregătire și înțelegere a efectelor acestor acțiuni asupra altor domenii de viață ale societății umane.

Din cele prezentate, reiese că, la fel ca și în celelalte cazuri particulare, în domeniul maritim, caracteristica principală a amenințărilor hibride este *diversificarea*, atât din punct de vedere al metodelor folosite, cât și al rezultatelor și efectelor obținute. Din această cauză, considerăm că doar printr-o *reziliență* optimă și solidă se pot contracara cu rată de succes acceptabilă efectele acestor amenințări. În vederea creșterii rezilienței domeniului maritim la atacurile de tip hibrid, un prim pas îl constituie identificarea realistă a vulnerabilităților acestui domeniu, soluțiile optime rezultând în urma unui proces de analiză a factorilor responsabili și decizionali.

Construirea rezilienței este strâns legată de înțelegerea cât mai exactă a cauzelor generatoare de vulnerabilități. Securitatea maritimă, migrația instrumentalizată, infrastructura critică, economia, aviația și spațiul (Hybrid COE, 2017), transporturile maritime, inclusiv infrastructura portuară, spațiul cibernetic, sistemul energetic, incluzând și resursele de care acesta depinde, sistemele de comunicații, în special cablurile submarine de comunicații și vulnerabilitățile geografice sau teritoriale (Center for International Maritime Security, 2018) sunt exemple de *ținte preferate* ale amenințărilor hibride, multiplele vulnerabilități ale acestora provenind dintr-o multitudine de factori, cum ar fi cel legislativ, interdependența inter- și intra-statală a activităților economice și nu numai, disputele teritoriale sau conflictele înghețate etc.

Ținând cont de cele prezentate, putem **concluziona** că se constată o creștere a ponderii amenințărilor hibride în toate domeniile de activitate ale societății umane, iar domeniul maritim nu face excepție, principalul obiectiv al acestora fiind dezorganizarea, întreruperea și întârzierea atât a transporturilor de mărfuri și pasageri pe calea apelor, precum și a activităților economice de exploatare a resurselor specifice mediului maritim. Coordonate eficient, efectele acestor acțiuni se resimt și în spectrul militar, prin diminuarea efortului de război, creșterea nemulțumirii în rândul societății și crearea unei presiuni asupra autorităților de a pune capăt acestor acțiuni costisitoare.

Caracterizate de gradul mic de predicție, acțiunile hibride în sine sunt greu de contracarat, însă, prin conștientizarea situației și o analiză judicioasă a obiectivelor maritime și a tacticilor folosite de actorii statali și non-statali care pot întreprinde astfel de acțiuni, se pot anticipa unele scenarii de utilizare a acestor acțiuni și se pot determina cele mai bune modalități de creștere a rezilienței statului, minimizând astfel consecințele nefaste asupra stabilității și suveranității naționale.

Din punct de vedere al creșterii rezilienței statului român în fața amenințărilor hibride din domeniul maritim, este necesară, în primul rând, identificarea vulnerabilităților de orice natură din Marea Neagră, a căror exploatare poate genera unul sau mai multe avantaje economice, militare sau de altă natură unui posibil adversar ori pot avea ca efect scăderea capacității de apărare a statului.

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Se constată o creștere a ponderii amenințărilor hibride în toate domeniile de activitate ale societății umane, iar domeniul maritim nu face excepție, principalul obiectiv al acestora fiind dezorganizarea, întreruperea și întârzierea atât a transporturilor de mărfuri și pasageri pe calea apelor, precum și a activităților economice de exploatare a resurselor specifice mediului maritim.

VULNERABILITĂȚI GEOGRAFICE ȘI ECONOMICE LA MAREA NEAGRĂ, DIN PERSPECTIVA AMENINȚĂRILOR HIBRIDE

Conform Convenției Națiunilor Unite asupra dreptului mării din 10.12.1982 (United Nations – Oceans and Law of the Sea, 2022), având ieșire la Marea Neagră, România beneficiază de drepturi suverane și exclusivitate economică asupra apelor maritime interioare (AMI), apelor teritoriale (TTW), zonei contigue (ZC) și zonei economice exclusive (ZEE). Totuși, drepturile statului asupra acestor suprafețe maritime generează și anumite obligații și responsabilități. În principal, autoritățile au datoria de a menține libertatea de navigație în aceste zone prin semnalizarea corespunzătoare a pericolelor de navigație sau a rutelor recomandate pentru navigație, transmiterea informărilor și a avizelor pentru navigatori etc., precum și menținerea situației de securitate la un nivel corespunzător, astfel încât activitatea economică să se desfășoare în condiții optime.

Extinderea teritoriului național și a zonei de responsabilitate a statului asupra spațiului maritim generează, pe lângă beneficii, o diversificare a riscurilor și amenințărilor la adresa stării de securitate a statului. Orice perturbare a situației de securitate din mediul maritim are un impact imediat asupra transporturilor maritime și asupra activității economice submarine, producând efecte în cascadă asupra tuturor ramurilor de activitate ale societății. Mai mult, nivelul ridicat de interconectare statală prin comunicații globale instantanee, sisteme de finanțare și comerț coordonate și integrate, crește viteza și distanța de propagare a acestor efecte, consecințele depășind frontierele unui singur stat. Dintre toate acestea, ne vom concentra pe acele vulnerabilități geografice și economice care, exploatate prin acțiuni hibride, pot genera anumite avantaje militare sau de altă natură, prin afectarea puterii militare sau a autorității statului.

Vulnerabilități geografice din Marea Neagră

Spațiul maritim poate fi considerat în aceeași măsură avantaj și generator de provocări pentru națiunile cu ieșire la mare. Avantajele rezidă în posibilitatea exploatării resurselor economice importante care se găsesc în acest spațiu, în stabilirea de rute comerciale cu state aflate la o distanță foarte mare sau dezvoltarea serviciilor turistice,

iar provocările sunt generate de evoluția tehnologică de exploatare a acestor resurse, dar, mai ales, de costurile foarte ridicate de menținere a unui nivel de securitate optim pentru desfășurarea activităților economice. Din acest punct de vedere, Forțele Navale Române, în calitate de structură de forțe a armatei responsabilă cu asigurarea siguranței navale (Legea nr. 346/2006 privind organizarea și funcționarea Ministerului Apărării Naționale, 2006, art. 5, 28), se confruntă cu o serie de provocări determinate de Zona de Responsabilitate Maritimă de 29.851 km² din Marea Neagră (include Apele Maritime Interioare – AMI, Apele Teritoriale – TTW, Zona Contiguă – ZC și Zona Economică Exclusivă – ZEE).

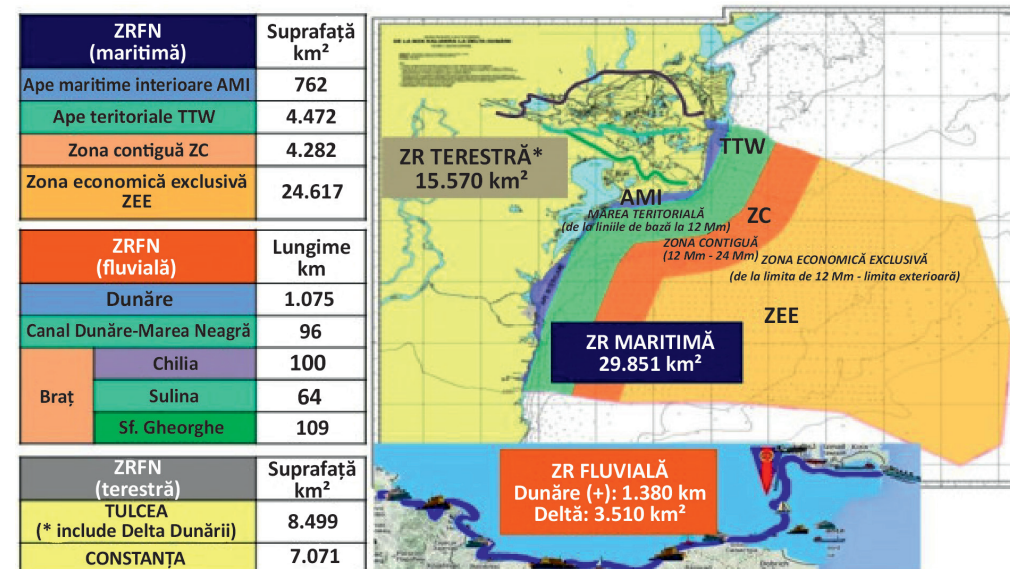

Figura 1: Zona de responsabilitate a Forțelor Navale Române
(Forțele Navale Române, 2022)

Mai mult, suprafața mică a Mării Negre, comparată cu mările și oceanele lumii și statutul acesteia de mare semiînchisă, deschide noi oportunități unui potențial adversar de a exploata vulnerabilitățile oricărui stat riveran. Pentru România, o primă mare vulnerabilitate este generată de suprafața de aproximativ 24.617 km² a Zonei Economice Exclusive, raportată la numărul relativ scăzut de nave aflate în dotarea Forțelor Navale Române (Ib.). Deoarece printre principalele misiuni ale Forțelor Navale Române se regăsesc apărarea intereselor țării, asigurarea suveranității și siguranței la Marea Neagră, asigurarea

Extinderea teritoriului național și a zonei de responsabilitate a statului asupra spațiului maritim generează, pe lângă beneficii, o diversificare a riscurilor și amenințărilor la adresa stării de securitate a statului. Orice perturbare a situației de securitate din mediul maritim are un impact imediat asupra transporturilor maritime și asupra activității economice submarine, producând efecte în cascadă asupra tuturor ramurilor de activitate ale societății.

libertății de navigație în zona de responsabilitate, precum și protecția elementelor de infrastructură critică din zona de coastă, marea teritorială și din Zona Economică a României (Matache-Zaharia, 2014, pp. 154-159), putem concluziona că menținerea unui nivel optim de siguranță în zona maritimă a României necesită eforturi uriașe atât umane, cât și materiale și financiare.

Prin Portul Constanța, țara noastră beneficiază de acces atât la cea mai lungă rețea de trafic fluvial din Europa, reprezentată de coridorul de transport Rin-Main-Dunăre, care face legătura dintre Marea Nordului și Marea Neagră, cât și la o Zonă Economică Exclusivă bogată în resurse variate, în special hidrocarburi (lb.). O posibilă soluție pentru îndeplinirea scopului comun de descurajare a oricărei acțiuni ostile, indiferent de natura sau caracterul ei, la adresa securității naționale din perspectiva mediului maritim o reprezintă cooperarea forțelor navale cu aviația. Mai mult, se observă o creștere rapidă a utilizării domeniului spațial și a sateliților pentru servicii de comunicații, monitorizare și avertizare timpurie, în care extinderea serviciilor private are și rolul de a crește reziliența națională în mediul maritim. La nivel internațional, competiția în plină dezvoltare de utilizare a domeniului spațial în scopuri militare a generat probleme diverse de la cele de reglementare legislativă la cele de ordin moral, prin formularea de acuzații, cu sau fără dovezi concrete, că unele state folosesc spațiul cosmic și în alte scopuri decât cele declarate (Hybrid COE, 2017). Din perspectiva securității, scopul oricăror acțiuni ale unui stat, reprezentat în mediul maritim de forțele sale navale, este de a studia vulnerabilitățile legate de amenințările hibride și de a deschide calea pentru identificarea celor mai bune soluții și recomandări de creștere a rezilienței, pilonul principal în diminuarea sau anularea efectelor amenințărilor și acțiunilor hibride maritime.

În **concluzie**, atunci când analizăm amenințările hibride ale unui potențial adversar, este necesar să înțelegem că strategia optimă de combatere și contracarare a acestora presupune, în majoritatea cazurilor, descurajarea sau întârzierea acțiunilor ostile ale acestuia. Pentru atingerea acestui deziderat, este neapărat nevoie ca Forțele Navale Române să își facă simțită prezența în zona de interes, concomitent cu ducerea unei campanii de promovare prin mijloacele mass-media și pe rețelele de socializare a exercițiilor și misiunilor executate pe Marea Neagră.

Totuși, simpla prezență la suprafața mării a navelor militare nu eludează complet riscurile și nu determină renunțarea sau anularea acțiunilor oponentului, deoarece prin observarea pentru o perioadă de timp a acestora se pot identifica vulnerabilități care pot fi exploatare. Pe cale de consecință, este esențială menținerea și sporirea capabilităților navale care pot acționa fără a putea fi observate de adversar. Astfel, din punctul nostru de vedere, dotarea Forțelor Navale Române cu capabilități submarine ar putea constitui o prioritate pentru forurile de conducere militară, acestora revenindu-le și sarcina de a convinge factorul politic despre importanța, nevoia și, mai ales, de beneficiile obținute de societatea românească prin asigurarea unui climat optim de securitate la Marea Neagră.

Vulnerabilități economice din Marea Neagră

Întrucât economia este vitală pentru supraviețuirea și dezvoltarea fiecărei țări, are și multe vulnerabilități pe care adversarii le pot exploata. În scopul menținerii unui mediu propice desfășurării activităților economice, se pot identifica soluțiile optime pentru creșterea rezilienței, prin evaluarea vulnerabilităților din cât mai multe perspective, inclusiv cea militară și cea economică (Hybrid COE, 2017). Concurența, ca formă de manifestare a naturii umane, este prezentă și în domeniul economic și poate fi abordată ca un factor generator cu un pronunțat caracter hibrid, aflată în plină desfășurare la nivel global, mediul maritim constituind liantul prin care aceasta interconectează statele lumii.

Din punct de vedere economic, în mediul maritim ne referim în special la transportul pe calea apelor, acesta constituind unul dintre principalii factori care concură la dezvoltarea unui stat. Din acest punct de vedere, navele comerciale și infrastructurile portuare sunt esențiale pentru menținerea dezvoltării statului. Totuși, acestea sunt vulnerabile la amenințări hibride sub formă de sabotaj, falsificarea datelor de navigație sau atacuri cibernetice asupra sistemelor de informații ale lanțului de aprovizionare. Aceste acțiuni au ca efect imediat afectarea traficului maritim, ceea ce duce la pierderea sau întreruperea lanțului de aprovizionare cu mărfuri sau refuzul ori îngreunarea accesului la instalațiile portuare critice (Kotman). Nu mai puțin demne de luat în seamă sunt daunele provocate mediului maritim, caracterizate

În scopul menținerii unui mediu propice desfășurării activităților economice, se pot identifica soluțiile optime pentru creșterea rezilienței, prin evaluarea vulnerabilităților din cât mai multe perspective, inclusiv cea militară și cea economică.

Prin Portul Constanța, țara noastră beneficiază de acces atât la cea mai lungă rețea de trafic fluvial din Europa, reprezentată de coridorul de transport Rin-Main-Dunăre, care face legătura dintre Marea Nordului și Marea Neagră, cât și la o Zonă Economică Exclusivă bogată în resurse variate, în special hidrocarburi.

de costurile uriașe de eliminare a efectelor nocive asupra faunei și florei marine.

În strânsă legătură cu aspectele economice de la mare se regăsește domeniul energetic, obținerea unei independențe energetice fiind un deziderat pe care majoritatea statelor lumii și-ar dori să îl atingă. Nevoia de diversificare a aprovizionării cu energie a condus la creșterea importanței exploataării și transportării gazelor naturale. Astfel, pe calea apelor, pe lângă transportul mărfurilor generale, se observă o creștere accelerată a traficului navelor special destinate transportului de gaze naturale lichefiate (GNL), precum și o evoluție ascendentă a instalațiilor de descărcare/încărcare aflate pe uscat (Ib.).

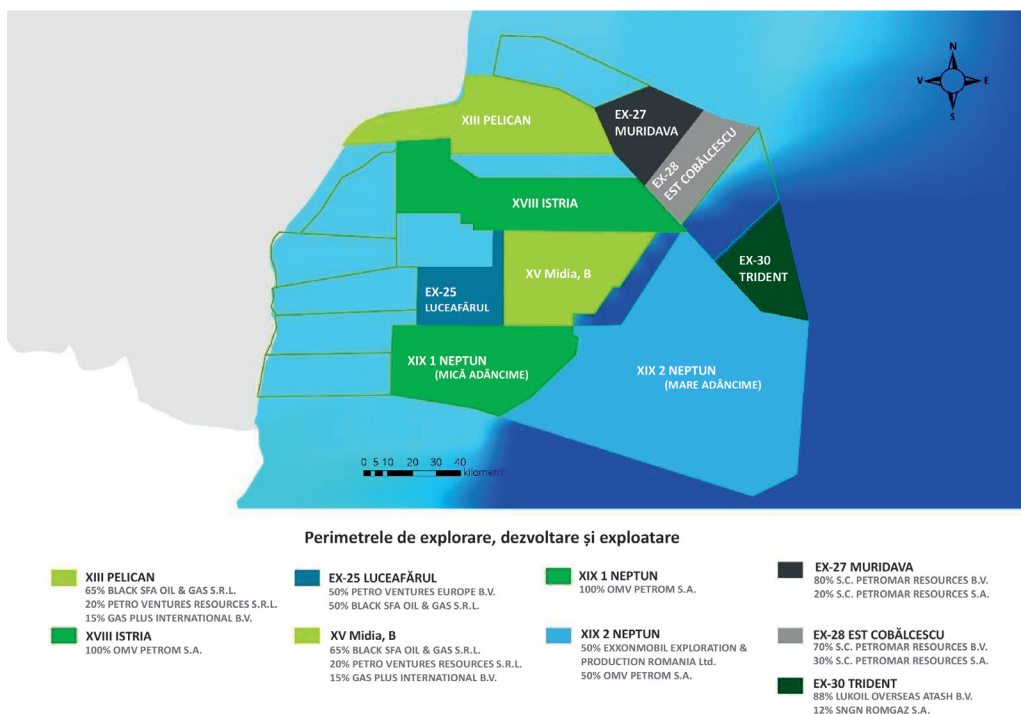

Figura 2: Zona offshore românească
(Deloitte Touche Tohmatsu Limited, 2018, p. 12)

Zona Economică Exclusivă a României este bogată în hidrocarburi și în resurse variate, exploatarea acestora reprezentând o prioritate pentru autoritățile centrale ale statului. Pentru a atinge acest obiectiv, statul apelează la operatori economici privați, ale căror origini se află pe orice meridian, acest fapt constituind o vulnerabilitate a mediului

economic specific spațiului maritim, neexistând uneori o convergență a intereselor acestor operatori și cele ale statului. Astfel, un actor specializat în acțiuni hibride poate exploata aceste vulnerabilități în folos propriu și să creeze o breșă de securitate ale cărei efecte, în timp, se pot face resimțite în multe aspecte ale societății românești.

Gama de acțiuni hibride care pot fi îndreptate către sectorul economic în general și către activitățile economice specifice mediului maritim variază de la folosirea migrației ca instrument hibrid de amenințare în contextul dreptului umanitar (Hybrid COE, 2017) până la acțiuni de distrugere a conductelor submarine de transport gaze, așa cum a fost cazul exploziilor de la gazoductul Nord Stream din 26 septembrie 2022 (Șancu, 2023), care, pe lângă pagubele materiale, a înregistrat efecte de scindare a opiniei publice pe diferite teme.

În această paletă largă de acțiuni hibride, o atenție deosebită trebuie acordată acțiunilor din mediul cibernetic. Dependența a tot mai multe sisteme și activități de conexiunea la internet și de gradul de digitalizare și automatizare face ca efectele resimțite în mediul cibernetic să se propage în cascadă în sisteme, organizații sau activități care, inițial, par a nu avea nicio legătură cu cele ce au fost țintite de un actor hibrid. De la sistemele de navigație la sistemele de informații portuare, activitățile maritime, de natură comercială sau specifice sistemului militar, depind mai mult decât oricând de capacitățile cibernetică (Kotman). Fiind interdependente, toate aceste sisteme sunt vulnerabile la atacurile cibernetică din partea actorilor hibridi și a organizațiilor criminale. Mai mult de atât, perspectiva dezvoltării și folosirii pe scară cât mai largă a navelor fără pilot generează riscuri majore evidente atunci când sunt privite prin intermediul obiectivului amenințărilor hibride maritime, cu un scenariu potențial al unei astfel de nave fără pilot care, piratată cibernetic, poate fi transformată într-o armă.

În urma acestei analize, putem **conchide** că războiul hibrid nu este un fenomen clar nou, iar agresorul folosește de obicei zonele gri pentru a complica luarea deciziilor cu privire la (i)legalitatea acțiunilor sale în situații de conflict și, din perspectiva altor state, îngreunează luarea de măsuri hotărâte ca răspuns.

Zona cenușie în războiul hibrid poate fi înțeleasă ca un spațiu scurt de acțiune militară clară, în care agresorul creează suficientă ambiguitate pentru a-și atinge obiectivele strategice fără a se angaja

Dependența a tot mai multe sisteme și activități de conexiunea la internet și de gradul de digitalizare și automatizare face ca efectele resimțite în mediul cibernetic să se propage în cascadă în sisteme, organizații sau activități care, inițial, par a nu avea nicio legătură cu cele ce au fost țintite de un actor hibrid.

Din punct de vedere al responsabilităților în mediul maritim, capacitatea de a controla, menține și proteja apele teritoriale, zona contiguă și zona economică exclusivă, este un aspect cheie al guvernării, în cazul României regăsindu-se în Strategia Națională de Apărare a Țării și în toate actele normative subsecvente. Pe cale de consecință, actele normative cu caracter militar transpun acest obiectiv strategic în sarcinile centrale ale Forțelor Navale și ale Gărzii de Coastă.

Într-o ofensivă deschisă. Cu alte cuvinte, nu este complet clar în ce măsură legea mării se aplică în conflictele cu un pronunțat caracter hibrid. Împletit cu întrebarea dacă legea războiului naval sau cadrul legal privind aplicarea legii ar trebui aplicate în așa-numitele zone gri pentru a evalua legalitatea utilizării forței sau a constrângerii directe de către statul de coastă pe mare, aceste acțiuni pot afecta buna desfășurare a activităților economice desfășurate în mediul maritim, implicațiile acestei perturbări resimțindu-se în toate domeniile, inclusiv în cel al securității naționale.

CONCLUZII

Deși nu garantează un succes deplin, o serie de măsuri ca adoptarea unei strategii comune solide de comunicații care să contracareze operațiile informaționale rusești sau reducerea dependenței energetice de Rusia pot fi parte a unui plan mai complex pentru atenuarea efectelor acțiunilor de tip hibrid ale acesteia. Totodată, faptul că, după anexarea Crimeei, NATO și Federația Rusă au graniță comună în Marea Neagră ne obligă să acordăm o atenție deosebită și domeniului maritim. Astfel, rolul vital al infrastructurii maritime și submarine critice poate fi demonstrat prin evidențierea importanței folosirii mării în colectarea, analizarea și diseminarea informațiilor, cu accent pe amenințările hibride, țelul final fiind creșterea rezilienței a unui stat și, implicit, a alianței în sine.

Din punct de vedere al responsabilităților în mediul maritim, capacitatea de a controla, menține și proteja apele teritoriale, zona contiguă și zona economică exclusivă este un aspect cheie al guvernării, în cazul României regăsindu-se în Strategia Națională de Apărare a Țării și în toate actele normative subsecvente. Pe cale de consecință, actele normative cu caracter militar transpun acest obiectiv strategic în sarcinile centrale ale Forțelor Navale și ale Gărzii de Coastă.

Interesele maritime ale României sunt legate de proiecte de apărare militară care vizează asigurarea unui mediu optim pentru dezvoltarea și menținerea independenței energetice, precum și de asigurarea libertății de navigație. Totodată, este necesară înțelegerea rolului esențial al serviciilor critice interconectate care alimentează și cresc nivelul de dezvoltare economică la nivel național. Infrastructura critică modernă reprezintă o țintă predilectă în viziunea actorilor

generatori de amenințări hibride, indiferent dacă aceștia sunt de ordin statal sau non-statal.

Elementele intacte și funcționale de infrastructură critică din mediul maritim sunt vitale pentru bunăstarea întregii societăți. Astfel, una dintre principalele preocupări ale forurilor de conducere de la cel mai înalt nivel trebuie să fie direcționată către reducerea vulnerabilităților geografice și economice ale țării la Marea Neagră, prin achiziționarea mijloacelor necesare Forțelor Navale Române să anticipeze și să contracareze orice acțiune, hibridă sau nu, a unui potențial adversar.

Construirea rezilienței este esențială atunci când vine vorba de contracararea amenințărilor hibride. Este necesară o bună înțelegere a cauzelor care stau la baza vulnerabilităților exploatabile. Întrucât amenințările hibride vizează mai multe sectoare ale societății în moduri complexe, reziliența trebuie abordată din punct de vedere sectorial. Cu toate acestea, trebuie implementată și reziliența globală a întregii societăți.

BIBLIOGRAFIE:

1. Cambridge Dictionary. (1999). *Cambridge Dictionary*, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/war>, accesat la 19 noiembrie 2022.
2. Center for International Maritime Security. (2018). *Countering Hybrid Threats in the Maritime Environment*, <https://cimsec.org/countering-hybrid-threats-in-the-maritime-environment/>, accesat la 12 aprilie 2022.
3. Center for International Maritime Security. (2020). *Implications of Hybrid Warfare for the Order of the Oceans*, <https://cimsec.org/implications-of-hybrid-warfare-for-the-order-of-the-oceans/>, accesat la 12 aprilie 2022.
4. Citatepedia®.ro. (2005). *Citate, aforisme, proverbe, replici, versuri...*, <http://www.citatepedia.ro/index.php?id=10244>, accesat la 19 noiembrie 2022.
5. Clausewitz, C. v. (2007). *On War*. Oxford: Oxford University Press.
6. Deloitte Touche Tohmatsu Limited. (2018). *Raport Deloitte: Investițiile în sectorul hidrocarburilor din Marea Neagră vor genera venituri la bugetul de stat de peste 26 miliarde dolari*, preluare de pe Raport Deloitte: Investițiile în sectorul hidrocarburilor din Marea Neagră vor genera venituri la bugetul de stat de peste 26 miliarde dolari, https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ro/Documents/RaportImpactProiecteOffshore_RO.PDF, accesat la 12 mai 2023.
7. Duțu, P., Moștofleu, C., Sarcinschi, A. (2003). *Profesionalizarea Armatei României*. București: Centrul de Studii Strategice de Apărare și Securitate.

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Elementele intacte și funcționale de infrastructură critică din mediul maritim sunt vitale pentru bunăstarea întregii societăți. Astfel, una dintre principalele preocupări ale forurilor de conducere de la cel mai înalt nivel trebuie să fie direcționată către reducerea vulnerabilităților geografice și economice ale țării la Marea Neagră, prin achiziționarea mijloacelor necesare Forțelor Navale Române să anticipeze și să contracareze orice acțiune, hibridă sau nu, a unui potențial adversar.

8. Echevarria, A. (2005). *Fourth-Generation War and Other Myths*. U. S. Government, Ed. Carlisle: Carlisle: Strategic Studies Institute.
9. Forțele Navale Române. (2022). *Forțele Navale Române monitorizează, sistematic, spațiul naval românesc*, <https://www.navy.ro/eveniment.php?id=1511>, accesat la 13 februarie 2023.
10. Forțele Navale Române. (2023). *Forțele Navale Române – Organizare*, Forțele Navale Române, <https://www.navy.ro/despre/organizare/organizare.php>, accesat la 10 februarie 2023.
11. Hoffman, F. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Arlington, Virginia: Potomac Institute for Policy Studies.
12. Hybrid COE. (2017). *COI Vulnerabilities and Resilience*, <https://www.hybridcoe.fi/coi-vulnerabilities-and-resilience/>, accesat la 18 decembrie 2022.
13. Hybrid CoE Working. (2019). *Handbook on maritime hybrid threats – 10 Scenarios and Legal Scans*. Helsinki: Hybrid CoE.
14. Islam, A. (2021). *The Valery Gerasimov Doctrine*. *BIPSS Commentary*, 1-6.
15. Kaldor, M. (2012). *New and old wars. Organised violence in a global era*. Boston, Malden, MA 02148, USA: Polity Press.
16. Kotman, T. (f.a.). *Maritime Hybrid Threat*, preluat de pe Maritime Security Center of Excellence, <https://www.marseccoe.org/wp-content/uploads/2021/08/Maritime-Hybrid-Threat.pdf>, accesat la 14 septembrie 2023.
17. Matache-Zaharia, S.-A. (2014). *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, preluare de pe Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”, file:///E:/Download/%23%23common.file.namingPattern%23%23.pdf, 10 februarie 2023.
18. Merriam-Webster’s Dictionary. (2011). *Merriam-Webster’s Dictionary*, preluare de pe <https://www.merriam-webster.com/dictionary/war>, accesat la 19 noiembrie 2022.
19. Murphy, M., Schaub, G. (2018). *“Sea of Peace” or Sea of War – Russian Maritime Hybrid Warfare in the Baltic Sea*. *Naval War College Review*, 71(2), 1-26, <https://digital-commons.usnwc.edu/nwc-review/vol71/iss2/9>, accesat la 22 august 2023.
20. Murphy, M., Hoffman, F., Schaub, G. (2016). *Warfare and the Baltic Sea Region*. Copenhagen: Center for military studies, University of Copenhagen.
21. NATO. (2016). *Joint declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization*, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133163.htm?selectedLocale=en, accesat la 12 aprilie 2022
22. North Atlantic Treaty Organization. (2014). *Wales Summit Declaration*, https://www.nato.int/cps/us/natohq/official_texts_112964.htm, accesat la 19 noiembrie 2022.

23. Parlamentul României. (2006). Legea nr. 346/2006 privind organizarea și funcționarea Ministerului Apărării Naționale. *Monitorul Oficial, Partea I nr. 867 din 02 noiembrie 2017*. București: Monitorul Oficial, Partea I nr. 867 din 02 noiembrie 2017.
24. Roman, D. (2022). *Hybrid Warfare or the „Black Swan” in the new contemporary societal context*. În *Romanian Military Thinking*, nr. 2, pp. 74-85. doi:10.55535/RMT.2022.2
25. Schnaufe, T. (2017). *Redefining Hybrid Warfare: Russia’s Non-linear War against the West*. *Journal of Strategic Security*, 10(1), 17-31. doi:<http://doi.org/10.5038/1944-0472.10.1.1538>
26. Stanciu, C. (2016). *Viitorul conflictualității – Operații asimetrice și hibride*. București: Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I”.
27. Șancu, S. (2023, 03 08). *Europa Liberă România*, preluare de pe Explozia Nord Stream. Complot pro-ucrainean sau operațiune sub steag fals marca Kremlin?, <https://romania.europalibera.org/a/explozie-nord-stream/32308462.html>, accesat la 12 august 2023.
28. United Nations Oceans and Law of the Sea. (2022). *Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea*, https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/convention_overview_convention.htm, accesat la 1 august 2023.

